

ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЕОНІДА МАСЛОВА

У статті розглядається життя та діяльність Леоніда Миколайовича Маслова (1909-1943) – інженера-архітектора, визначного дослідника церковних архітектурних пам'яток Західної Волині. Обґрунтовується положення про вагомую роль Л. Маслова у збереженні об'єктів національного сакрального мистецтва регіону впродовж 1930-х років.

Ключові слова: Леонід Маслов, Західна Волинь, українська культурна спадщина, пам'ятки архітектури, сакральне мистецтво, охорона пам'яток.

В статье рассматривается жизнь и деятельность Леонида Николаевича Маслова (1909-1943) – инженера-архитектора, выдающегося исследователя церковных архитектурных памятников Западной Волыни. Обосновывается положение о весомой роли Л. Маслова в сохранении объектов национального сакрального искусства региона на протяжении 1930-х годов.

Ключевые слова: Леонид Маслов, Западная Волинь, украинское культурное наследие, памятники архитектуры, сакральное искусство, охрана памятников.

The article explores life and activity of Leonid Maslow (1909-1943) – who is known to be a highly qualified architect, famous researcher of church-architectural buildings of Western Volyn. The author proves the role of L. Maslow in the preservation of the regional national sacral art objects during 1930th.

Keywords: Leonid Maslow, Western Volyn, Ukrainian Cultural Heritage, monuments, Sacral art, protection of monuments.

У цьогорічному Посланні Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України серед завдань, вирішення яких сприятиме реальним змінам у країні, виокремлені завдання щодо гуманітарної захищеності української нації. Президент підкреслив: “Наша найвища спільна місія, в якій суть національної ідеї – відродження Української нації як єдиного і життєствердного організму, який охоплює весь наш народ, усіх громадян України незалежно від поглядів, походження і віри. На наступні роки перед нами стоїть історичне завдання – сформувані єдиний український гуманітарний простір. Це масштабне і праведне діло вимагатиме багатьох послідовних, наполегливих і невідступних зусиль всього інтелектуального проводу України. На заміну “малоросійству” і хуторянству мають прийти цілісні національні культурні проекти і програми, творцем і лідером яких може стати вся і, насамперед, молода українська творча еліта. Саме для них настав час. Саме їх мають підтримати старші покоління і державна влада” [18].

На наш погляд, до числа таких національних культурних проектів і програм має увійти дослідження життя та діяльності відомих і малознаних особистостей, пов'язаних зі справою вивчення та збереження української культурної спадщини. Відомо, що вони діяли у багатьох напрямках пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи, використовували її різні організаційні форми, методи та прийоми для

пошуку, дослідження і збереження історичних реліквій. Чимало з пам'яток уціліли лише завдяки самовідданій праці нині нерідко незаслужено забутих подвижників-пам'яткознавців, кращі традиції, досвід і наукова спадщина яких не втратили свого значення і сьогодні. Річ у тім, що багато проблем, які зустрічаються у царині сучасного пам'яткознавства України, вже доводилося вирішувати учасникам пам'яткознавчого руху попередніх поколінь у ХІХ – першій третині ХХ століть.

До числа таких особистостей, постать яких не повинна зникнути у Леті, належить Леонід Миколайович Маслов (1909-1943) – найвизначніший український дослідник церковної та світської архітектури Західної Волині міжвоєнного періоду. Нагадаймо, що у зазначені десятиріччя, тобто впродовж 1921-1939 рр., означений регіон знаходився у межах ІІ Речі Посполитої і складав собою її Волинське воєводство (терени сучасних Волинської, Рівненської та частини Тернопільської областей) з центром у м. Луцьку. Тому пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність дослідника є невіддільною частиною не лише українського пам'яткознавства, його подвижницької роботи зі збереження національної культурної спадщини, а й становить певну складову пам'яткознавчої діяльності загальнопольського масштабу.

Життя Л. Маслова, його пам'яткознавчі пошуки та пам'яткоохоронна діяльність лише недавно стали відомі широкому загалу українських читачів, насамперед, тих, хто цікавиться питаннями історичного краєзнавства Волині, вивчення та збереження культурної спадщини регіону. Головною причиною замовчування його прізвища у радянську тоталітарну добу була активна суспільна позиція дослідника щодо вивчення, популяризації та збереження українських сакральних пам'яток. Це, безперечно, не відповідало політиці комуністичної влади у її ставленні до релігії та церкви і, таким чином, прирікало постать і діяльність Л. Маслова на забуття. Щоправда, про визначного діяча волинської землі пам'ятала українська діаспора. Так, у четвертому томі “Енциклопедії українознавства” під редакцією В. Кубійовича, що побачив світ 1962 р., вміщено стислий інформаційний матеріал про дослідника [6, с. 1483].

Розпад Радянського Союзу та поява на карті світу незалежної України, її розбудова створили сприятливі умови для повернення історичної пам'яті про Л. Маслова. У першій половині 1990-х років на сторінках матеріалів волинознавчих конференцій з'явилася чи не перша публікація сучасних українських науковців про життя й творчість визначного дослідника архітектурних пам'яток Волині [7]. Його внесок у вивчення та збереження національної культурної спадщини регіону знайшов висвітлення у подальших розвідках, що побачили світ упродовж другої половини 1990-х – початку 2000-х років. Найобширнішим доробком тут можна вважати праці Б. Колоска. У кількох дослідженнях автор – колишній головний архітектор м. Луцька, а сьогодні один з провідних українських фахівців науково-дослідницьких структур з будівництва та архітектури Національної академії наук України – відтворив окремі віхи біографії Л. Маслова, показав його діяльність щодо вивчення та опису відомої архітектурної перлини України, якою був і залишається Луцький замок (або замок Любарта – як його іноді помилково називають – О.Г.) – пам'ятки ХІІІ – ХVІІ століть [8; 9]. Постать Л. Маслова, як краєзнавця Західної Волині 1930-х років, стисло зобразив В. Дмитрук [5]. Про вивчення першим українським архітектором-професіоналом міжвоєнної Західної Волині, її окремих сакральних пам'яток йдеться у статті О. Корецької, вміщеної на сторінках одного з наукових збірників Всеукраїнської конференції “Волинський музей: історія і сучасність”, що вже стала традиційною [10].

Таким чином, на підставі вищенаведеного історіографічного огляду можна констатувати, що особистість Л. Маслова починає викликати зацікавлення у середовищі сучасних українських істориків, дослідників минувшини архітектури

України та Волині, краєзнавців. Однак не до кінця з'ясованими залишаються окремі сторінки його біографії і особливо – діяльність щодо дослідження у комплексі давньої української архітектурної спадщини у Західній Волині як доказу “великої мистецької культури минулих поколінь нашого народу...” [17]. Потребують дослідження зусилля Л. Маслова у галузі збереження вищезгаданої спадщини шляхом її популяризації власними працями, багато з яких, до речі, і на сьогодні невідомі широкому загалові, фіксації на світлинах та відповідної інвентаризації, розробки заходів для консервації давніх архітектурних пам'яток української нації, та ін.

Враховуючи означені аспекти проблеми, яким присвячена наша стаття, ми ставимо на меті на підставі опрацьованих в документальних архівних колекціях (насамперед, музейного характеру) матеріалів, уже відомих і виявлених нами у періодичних виданнях праць Л. Маслова, наявних наукових розвідок про дослідника охарактеризувати у комплексі його діяльність на теренах міжвоєнної Західної Волині щодо вивчення та збереження української архітектурної спадщини.

Л. Маслов народився 18 квітня 1909 року у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) у сім'ї правника Миколи Васильовича Маслова (1880-1942). Сам М. Маслов походив з м. Лубни на Полтавщині, у молоді роки був членом Української студентської громади м. Санкт-Петербурга, під час Національної революції 1917-1921 років – членом уряду Української Народної Республіки [6, с. 1483-1484; 7, с. 250-251]. У 1920 році разом із дружиною, сином та донькою він емігрував до Польщі, у складі якої офіційно з березня 1921 р. (а фактично з травня 1919 р. – О.Г.) і до кінця вересня 1939 р. перебувала Західна Волинь як Волинське воєводство II Речі Посполитої [7, с.251]. Пізніше сім'я Маслових переїхала до Луцька, де М. Маслов працював адвокатом і брав активну участь у громадсько-політичному житті, зокрема, як діяч Волинського Українського Об'єднання, управитель маєтку Луцького Чеснохрестського православного братства, польський сенатор (1930-1935). Після вступу у вересні 1939 р. на терени Західної Волині Червоної армії М. Маслов разом із багатьма іншими представниками української інтелігенції був заарештований і вивезений на заслання до Казахстану, де і помер. В одному з концентраційних таборів Середньої Азії опинилася згодом і його дружина [6, с. 1484; 7, с. 251; 10, с. 83].

Сам Л. Маслов після переїзду до Польщі у м. Влоцлавек 1929 р. закінчив природничо-математичний відділ місцевої гімназії. Вищу освіту здобув на архітектурному відділі Варшавської політехніки. Як її студент, двічі проходив практику в Луцьку, де на той час проживали його батьки: у 1931 р. – при дирекції громадських робіт, а у 1933-1934 рр. – при міському управлінні на реставраційних роботах Луцького замку [9]. Після закінчення столичної політехніки Л. Маслов з вересня 1935 до січня 1937 року працює заступником керівника робіт на будівництві Любомльського повітового староства; водночас він активно збирає матеріали про навколишні давні архітектурні споруди, активно співпрацює з Народним музеєм, що у Львові [7, с. 251; 9]. У січні 1937 р. архітектор повертається до Луцька на посаду секретаря технічного відділу міського управління; у жовтні того ж року переїздить до Ровно (Рівного – О.Г.) у зв'язку з переходом на посаду будівельного референта у тамтешньому міському управлінні. Л. Маслов бере участь у різноманітних виставках та конкурсах архітектурних проектів, що проходили у Західній Волині та за її межами [7, с. 251].

Значні зміни у долі дослідника відбулися в 1939 р. 2 червня Л. Маслов одружився з Євгенією Іванівною Дублянською, яка 24 грудня 1941 р. народила йому доньку Віру. Початок Другої світової війни та прихід на Західну Волинь більшовицького тоталітарного режиму, що ніс реальну загрозу арешту, змушують молоду сім'ю шукати порятунку на тій території II Речі Посполитої, яка підпала під окупацію гітлерівської Німеччини [7, с. 251]. Л. Маслов працює архітектором у Варшаві,

пізніше – у Кракові. У вересні 1941 р. подружжя Маслових переїздить до Здолбунова, що на Рівненщині. Тут Л. Маслов працює інженером; водночас він викладає у Рівненській будівельній школі, спілкується з науковцями та видавцями Києва і Львова, отримує нагороди за конкурси на кращі проекти меблів, що відбувалися у Львові [7, с. 251-252; 9].

Уночі 17 липня 1943 р. Л. Маслова, як заручника, у відповідь на акцію рівненських підпільників заарештовують гітлерівці і кидають у місцеву в'язницю. Життя молодого, сповненого сили й творчих задумів інженера-архітектора обірвалося 17 серпня 1943 року [7, с. 252].

Початок творчого шляху дослідника з вивчення і збереження української культурної – і, насамперед, архітектурної – спадщини можна віднести до років його студентської практики при Луцькому міському управлінні. Саме тоді Л. Маслов був учасником реставраційних робіт, пов'язаних із Луцьким замком. Під час проведення таких робіт, зміст яких полягав у відкопуванні фундаментів давніх споруд на території замку, обмірах та складанні планів його веж, стін, внутрішніх приміщень, здійсненні ремонтних та опоряджувальних заходів на підставі заздалегідь розроблених архітектурних проектів Л. Маслов набував необхідного досвіду [2; 3; 4].

Цей досвід інженер-архітектор відобразив у власних науково-популярних розвідках. Тут же знайшли відбиття власні спостереження і висновки дослідника щодо початків і періодів будівництва замку, стилістики архітектурних деталей, впливів на його форми шкіл та прийомів національного та закордонного будівництва.

Перша розповідь архітектора про Луцький замок з'явилася у серпні 1934 р. у часописі “Українська нива” [15]. Вона стала частиною серії статей архітектора про пам'ятки архітектури старого Луцька. В узагальненому вигляді відомості про найцікавіші об'єкти архітектурної спадщини міста Л. Маслов подав у невеликій за обсягом праці, що побачила світ спочатку в 1936 р. [11], а згодом – у 1939 р. [12]. Спеціально Луцькому замку Л. Маслов присвятив також статтю, надруковану у львівському часописі “Наша культура” [14].

У газетній публікації Л. Маслов звернув увагу на спільність рис Луцького замку з фортифікаційними спорудами Галицько-Волинської держави [15; 8, с. 53-54]. У статті, вміщеній у львівському часописі, дослідник подає стислий огляд джерел та наявної на той час наукової літератури, що стосувалися історії замку. Можна припустити, що він був чи не першим історіографом з теми минувшини і стилістики цієї фортифікаційної споруди. Л. Маслов відносить будівництво замку до середини XIV століття. Однак він виділяє, насамперед, політичні чинники, які могли стимулювати будівництво цього замку ще від другої половини XIII століття до правління Любарта [14, с. 349, 493-494; 8, с. 54].

Приписуючи Любартові початок князювання у Луцьку з 1340 р. і пов'язуючи з цією датою перші спроби спорудження кам'яних частин замку, Л. Маслов особливу увагу звертає на його найдавніші елементи, тобто ті, що були збудовані за наказом наймолодшого сина литовського князя Гедиміна. Дослідник обмежує їх лише ворітною вежею, яку називає “божницею Любарта”. Він описує деталі споруди, які раніше не привертати уваги дослідників, особливості цегляного мурування, відтворює первісний проїзд і вхід, вважає, що вежа мала високий готичний дах.

Л. Маслов обґрунтовує тезу, що, крім трьох мурованих веж у Верхньому замку, були й дерев'яні; однак він не зазначає, де вони могли знаходитися. Ренесансні обрамлення споруди архітектор датує серединою XVI століття, чимало уваги віділяє розповіді про реставрацію замку 1933 року. Тут же він далі обґрунтовує вплив прийомів українського старокнязівського будівництва на форми Луцького замку. Л. Маслов проводить думку і про можливість впливу замків німецьких земель на будівничі форми фортифікаційної споруди у Луцьку: “Архітектура північних рицарів

могла вплинути на мурування брами, склепінь, вікон, воротної вежі Луцького замку” [14, с. 490; 8, с. 55].

Значну увагу замкові Л. Маслов відвів у книзі “Архітектура Старого Луцька”, яка за подачею матеріалу розподіляється на дві частини [11; 12]. У першій, більшій за обсягом, кожна пам’ятка розглядається окремо. У другій частині, що носить назву “Загальні завваги”, на прикладі тих самих пам’яток викладаються історія зміни архітектурних стилів та взаємовпливи архітектурних шкіл.

У першій частині після викладу короткої історії Луцька XI-XIII століть автор подав відомості про Луцький замок, значною мірою повторивши дані, що містилися в його попередніх працях про цю споруду, а також у публікаціях інших дослідників. До нових матеріалів слід віднести вказівки на підмурівку основ Владичої вежі, влаштування залізобетонних перекриттів у 1933-1935 рр. у В’їздній вежі, початок ремонту склепінь Стирової (Свидригайлової) вежі у 1938 р., проведення археологічних розкопок церкви Іоанна Богослова та господарського палацу, що мали місце впродовж 1933-1934 рр. [11, с. 16-30; 12, с. 18-32]. У “Загальних заввагах” Л. Маслов звертає увагу на готику як архітектурний стиль на теренах Волині, вказуючи при цьому, що він мав певний вплив на замок у сенсі конструкції, а не елементів оздоблення. Дослідник тут повторює думку, що замок у Луцьку є значним досягненням архітектури свого часу, яке стало можливим завдяки ідеям, запозиченим Галицько-Волинської державою у низці європейських країн, зокрема, у Німеччині [11, с. 32-44; 12, с. 34-48].

Предметом зацікавлення Л. Маслова були не тільки світські архітектурні пам’ятки оборонного характеру. Під час практики у Луцьку дослідник вивчав місцеві сакральні споруди, фотографував їх, робив з них замальовки. Цю справу він продовжив під час перебування на Любомльщині, де, як уже зазначалося, працював заступником керівника робіт на будівництві місцевого повітового староства. Ним були зроблені численні світлини волинських церков і дзвіниць (село Запілля, Згорани, Вишнів Любомльського повіту, село Усичі Луцького повіту та ін.), частина з яких зберігається в колекції світлин пам’яток архітектури краю, що знаходяться у фондах Волинського краєзнавчого музею [Інв. № ДМ: 17595, 17596, 17600, 17601, 17602, 17606, 17607, 33206 та ін.; 10, с. 83]. Усі світлини мають різний розмір, наклеєні на картон одного формату, з підписами польською мовою на корінці лицевої сторони (вгорі зліва) та на звороті. У правому нижньому куті кожної світлини є підпис польською мовою “Фот. інж. Леонід Маслов. Луцьк”. Підписи зроблені фіолетовим чорнилом і чітким каліграфічним почерком.

Ці та інші світлини слугували ілюстративним матеріалом для статей Л. Маслова у різних періодичних виданнях Волині, в яких дослідник розповідав про історію давніх дерев’яних церков, інших пам’яток сакральної архітектури. Так, у часописі “Церква і нарід” чотирма світлинами супроводжується стаття про дві дерев’яні церкви XVIII ст. у селі Старі Кошари, які, як пише Л. Маслов, збереглися “майже в своєму первісному вигляді” [13, с. 157; інв. № ДМ: 17601, 17602]. Описуючи церковні споруди регіону, архітектор розглядає їх роль у загальному контексті архітектурного обличчя Волині, об’ємно-просторову структуру, вказує на конструктивні та декоративні елементи, виділяє спільні та специфічні риси. Цінність статей Л. Маслова полягає в тому, що більшість описаних сакральних споруд до наших днів не збереглися, а частина таких архітектурних пам’яток сьогодні постає перед нами в перебудованому вигляді [10, с. 83]. Зокрема, про церкву в селі Машів біля Любомля дослідник пише наступним чином: “Маленька дерев’яна церква на честь св. Варвари в селі Машові коло Любомля є дуже цікавим і рідким вже взірцем старої церковної архітектури західньої Волині. Подібних церков на Волині є дуже мало, власне кажучи – я зустрів всього два таких приклади: згадана церква св. Варвари в Машові й церква Воскресення в Суходолах на Володимирщині; перша трохи

попсована “реставрацією”, друга не реставрована, зате є в стані, який загрожує взагалі її існуванню, а через те ці взірці, що залишились, є тим більш цінними: вимагають дослідження, а особливо докладних pomірів, щоб бодай на папері був захований їх вигляд для будучности” [17].

Окрім опису дерев'яних церков, Л. Маслов у статтях торкався історії та вигляду придорожніх хрестів. Цим пам'яткам сакрального мистецтва він, зокрема, присвятив розвідку, опубліковану у тому ж часописі “Церква і нарід” [16]. Автор аналізує походження звичаю ставити придорожні хрести, його розповсюдження на українських землях, дає їм порівняльну характеристику з урахуванням регіональної специфіки, наводить детальні описи: розміри, символіку, декорації, тип хрестиків-наверш. Слід зазначити, що у згаданій нами колекції світлин Волинського краєзнавчого музею є світлини із зображенням таких хрестів; однак на них відсутні підписи, які б засвідчували авторство Л. Маслова [10, с. 84]. Торкаючись долі об'єктів сакральної культурної спадщини, дослідник сумує за тими пам'ятками, що були безповоротно втрачені. Одночасно він висловлює надію на збереження тих споруд і предметів, які ще залишились. Описуючи волинські придорожні хрести, Л. Маслов відзначав: “Тут стільки найчистіших почувань, віри, мрій... багато традиції, консерватизму. Це взірці мистецтва дідів наших, документи давніх днів... Документи розкидані, понищені, незнані...” [16, с. 118; 10, с. 85].

Означені слова Л. Маслова можна повністю віднести до усієї історико-культурної спадщини Західної Волині, у вивчення, збереження і популяризацію якої дослідник зробив помітний внесок, ставши по праву першим науковцем-професіоналом історії архітектури регіону міжвоєнної доби, який видавав свої праці українською мовою [10, с. 85]. Подвижницька діяльність Л. Маслова й надалі потребує вивчення, позаяк чимало сторінок його біографії, насамперед, творчих здобутків, зусиль щодо збереження національної культурної спадщини українців і до сьогодні залишається недослідженою. Пошуків і впорядкування вимагають його рукописна спадщина, креслення, ескізи, проекти реставрації архітектурних пам'яток, які можуть бути розкидані по архівних збірках Волині, Рівненщини та Тернопільщини. Як уже зазначалося, не до кінця відомими є і його публікації у численних періодичних виданнях II Речі Посполитої. Тому вивчення постаті Л. Маслова, його пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної діяльності не втрачає своєї актуальності в контексті вирішення тих злободенних і невідкладних проблем, що існують у зазначеній сфері, а також завдань, які стосуються формування українського гуманітарного простору за допомогою відповідних національних культурних проектів і програм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волинський краєзнавчий музей (фонди): інвентарний номер документальних матеріалів (інв. № ДМ).
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.46, оп. 1, спр. 19.
3. ДАВО, ф. 46, оп. 2, спр. 26.
4. ДАВО, ф. 158, оп. 1, спр. 49.
5. Дмитрук В. Вибрані часом (Краєзнавці Волині 20-30 pp. XX ст.) / В. Дмитрук // Волинський музей: історія і сучасність: II наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Волин. краєзн. музею та 50-річчю Колодяжненського літерат.-мемор. музею Лесі Українки, 19 трав. 1999 р.: матеріали; наук. збірник. Вип. II / Управління культури Волин. облдержадміністрації, Волин. краєзн. музей, Колодяжненський літерат.-мемор. музей Лесі Українки, Волин. обл. тов-во краєзн. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 59-62.
6. Енциклопедія українознавства. Т. 4. Перевидання в Україні. – Л.: Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1994.
7. Колосок Б. Інженер-архітектор Леонід Маслов / Б. Колосок // Волинь і волинське зарубіжжя: Міжнар. наук. конф., 16-18 червня 1994 р.: тези доп. та пов. / Фондація ім. В. Липинського, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. краєзн. музей, ред.-видавн. група “Реабілітовані історією”. – Луцьк: Медіа, 1994. – С. 250-252.

8. Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька (до 1.09.1939 р.) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка: Статті / Б. Колосок. – К.: Українознавство, 1996. – С. 36-60.
9. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова / Б. Колосок // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 145.
10. Корецька О. “Документи розкидані, понищені, незнані...” До 95-річчя від дня народження Леоніда Маслова // Волинський музей: історія і сучасність: III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Волин. краєзн. музею та 55-річчю Колодяжненського літерат.-мемор. музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 18-19 трав. 2004 р.: матеріали; наук. збірник. Вип. 3 / Управління культури Волин. облдержадміністрації, Волин. краєзн. музей, Колодяжненський літерат.-мемор. музей Лесі Українки, Волин. обл. тов-во краєзн. – Луцьк: МП “Пульс”, 2004. – С. 83-85.
11. Маслов Л. Архітектура Старого Луцька / Л. Маслов. – Львів: Мистецтво, 1936. – 45 с.
12. Маслов Л. Архітектура Старого Луцька / Л. Маслов. – Львів: Діло, 1939. – 52 с.
13. Маслов Л. Дві церкви в селі Старі Кошари на Ковельщині // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – С. 157-159.
14. Маслов Л. Любартів замок у Луцьку // Наша культура. – 1937. – № 8-9. – С. 348-354; № 12. – С. 484-494.
15. Маслов Л. Пам'ятки архітектури Старого Луцька. Замок Любарта // Українська нива. – 1934. – 19 серпня.
16. Маслов Л. Придорожні хрести Північно-західної Волині // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 8. – С. 118; Єдина церква. – 1998. – № 9-10. – С. 8.
17. Маслов Л. Церква в Машові // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 1-2. – С. 38.
18. Урядовий кур'єр. – 2008. – 16 травня.